

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ В АДАПТАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

THE ANALYSIS OF MAIN PROBLEMS AS FOR ADAPTATION AND DEVELOPMENT OF FORCIBLY INTERNALLY DISPLACED BUSINESSES IN UKRAINE

У статті розглянуто основні проблеми підприємців – внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні. На основі визначених факторів, що перешкоджають підприємницькій діяльності, визначено основні форми і методи економічної підтримки ВПО-підприємців. Проаналізовано законодавчу базу, що регулює діяльність вимушено переміщено бізнесу, та визначено основні недоліки в державному регулюванні процесу його адаптації. Розглянуто метод підтримки ВПО-підприємців, що активно використовується в Україні, – міжнародну донорську допомогу.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, вимушена міграція, малий бізнес, самозайнятість, підприємництво, оподаткування.

В статье рассмотрены основные проблемы предпринимателей – внутренне перемещенных лиц (ВПЛ) в Украине. На основе выявленных факторов, которые препятствуют предпринимательской деятельности, определены основные формы и методы экономической поддержки ВПЛ-предпринимателей. Проанализирована законодательная база, регулирующая дея-

тельность вынужденно перемещенного бизнеса, и определены основные недостатки в государственном регулировании процесса его адаптации. Рассмотрен метод поддержки ВПЛ-предпринимателей, активно используемый в Украине, – международная донорская помощь.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица, вынужденная миграция, малый бизнес, самозанятость, предпринимательство, налогообложение.

The article has studied the major problems of forcibly internally displaced entrepreneurs in Ukraine. On the ground of the defined factors that prevent entrepreneurial activity, the main forms and methods of economic support to displaced businesses have been defined. The legal framework that governs the activities of displaced businesses and the main shortcomings in the state regulation of their adaptation have been analysed. The international donation help that is actively used as a method to encourage the internally displaced entrepreneurs have been studied

Key words: internally displaced persons, forced migration, small business, self-employment, entrepreneurship, and taxation.

УДК 314.7:658

Аракелова І.О.

к.е.н., декан факультету економіки
Донецький державний
університет управління

Постановка проблеми. Використання потенціалу малого та середнього підприємництва має важливе значення для забезпечення довгострокового зростання економіки. Специфіка малого та середнього підприємництва обумовлює необхідність надання державної підтримки в сучасних економічних умовах, при цьому під час воєнної агресії на території України особливої підтримки потребують малі та середні підприємства, переведені з території проведення антитерористичної операції та АР Крим. Більшість із них втратили доступ до матеріального, людського і соціального капіталу, який використовувався до переміщення: обірвання кредитних ліній, втрата бізнес-партнерів, джерела постачання та устаткування для ведення бізнесу стали недоступними. Своєчасна ідентифікація фізичних осіб – підприємців (ФОП) та підприємців дала б змогу максимально швидко адаптувати їх потенціал до умов інших територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз проблем та захисту прав внутрішньо переміщених є досить актуальним у дослідженнях

сучасних вітчизняних науковців. Щодо адаптації ВПО на ринку праці та переміщеного підприємництва, то найбільш значимі результати продемонстровано в роботах Джабраїлова Р.А. [5], Новікова В.С. [5], Кашуби Я.М., а також у звітах міжнародних організацій та фондів, що на сьогодні виконують основну роботу зі статистичного дослідження проблем ВПО в Україні в цілому [11–17].

Постановка завдання. Основною метою статті є визначення проблем в адаптації вимушено переміщеного бізнесу та напрямів державного регулювання як механізму балансування інтересів підприємств-переселенців на нових територіях переміщення.

Вклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи питання внутрішньо переміщених осіб (ВПО), необхідно зазначити, що ВПО як з АР Крим, так і зі Східної України, включають також категорію осіб, які раніше займалися підприємницькою діяльністю і можуть перенести свої навички і досвід попередньої діяльності на нові місця. Всебічна підтримка переміщеного бізнесу має важливий соціальний ефект, який полягає

в самоорганізації населення, у тому числі самих ВПО, що частково знімає з держави зобов'язання щодо їх працевлаштування. Однак на сьогодні державні органи не мають чіткого уявлення про кількість таких підприємців, на державному рівні не ведеться статистичний аналіз. Проте можна визначити орієнтовний масштаб проблеми під час формування політики підтримки підприємництва, для цього доцільно враховувати кількісні показники підприємницької активності на Донбасі до початку АТО та в 2015 р.

У 2013 р., за даними Державної служби статистики [1], підприємства Донбасу становили 40,1 тис. юридичних осіб і статистично розподілялись так: 131 велике підприємство (Донецька область – 103, Луганська область – 28); 2 247 середніх підприємств (Донецька область – 1 587, Луганська область – 660); 37 738 малих підприємств (Донецька область – 27 041, Луганська область – 10 697).

Щодо малого бізнесу, то в 2013 р. у Донецькій області діяло 27 тис. малих підприємств, на яких було зайнято 150 тис. працівників, а також 500,72 тис. ФОП. У Луганській області діяло 10,6 тис. малих підприємств із 636,4 тис. працівників, а також 303,4 тис. ФОП. Таким чином, під час формування політики підтримки підприємництва ВПО необхідно враховувати попередній потенціал у 800 тис. ФОП та 37 тис. малих підприємств. Питання обліку та вивчення потреб ВПО-підприємців нині є однією з ключових.

На сьогодні в умовах відсутності достовірних даних щодо кількості підприємців-ВПО, їх роду діяльності, обсягів виробництва тощо доцільною стає розробка програм доступу до джерел існування для ВПО, яка має зосереджуватись на: організаціях мікрофінансування, які пропонують спектр фінансових послуг; організаціях, які надають послуги з розвитку бізнесу; організаціях, які займаються підготовкою підприємців; державних курсах професійної підготовки; закладах технічної освіти; недержавних закладах підвищення кваліфікації; кадрових агентствах та організаціях, які надають інформацію щодо ринку праці; схемах навчання та працевлаштування; юридичних послугах із працевлаштування; видачі ліцензій та реєстрації бізнесу тощо.

У цих умовах необхідно зазначити таке поняття, як самозайнятість, що є одним зі стратегічних напрямів у сучасних умовах, яка орієнтується на зниження напруги на ринку праці серед ВПО. У тлумачному словнику української мови «самозайнятість» означає зайнятість працею або управління у власному господарстві або власній фірмі [2]. У теперішній ситуації самозайнятість розуміється як робота, що виконується самостійно в рамках власної справи та може бути зареєстрована в міграційній службі

України за місцем нинішньої реєстрації ВПО. В Україні до сегменту самозайнятості прийнято відносити мікробізнес, приватне підприємництво, фермерство, стихійну торгівлю, приватні послуги та приватний сервіс, діяльність осіб вільних професій (художники, письменники, аудиторі, перекладачі, майстри манікюру-педикюру, перукарі тощо) та трудову діяльність у рамках домашнього господарства. Однак зазначимо, що близько половини самозайнятих громадян офіційно не зареєстровані в державних органах.

Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» [3], для стимулювання самозайнятості населення, підприємницької ініціативи центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, забезпечує надання безоплатних індивідуальних і групових консультацій із питань організації та провадження підприємницької діяльності із залученням на громадських засадах працівників органів державної влади у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади у сфері соціальної політики.

Важливу роль у залученні внутрішньо переміщених осіб у малий бізнес відіграє Державна служба зайнятості України. Відповідно до Наказу Міністерства праці та соціальної політики України від 15.06.2015 р. № 613 «Про надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності» [4], визначений порядок надання допомоги безробітним для організації підприємницької діяльності. У зазначеному порядку міститься низка вимог до безробітного, проте з урахуванням складних умов, в яких опинилися внутрішньо переміщені особи, не всі зазначені критерії можуть бути ними виконані.

З огляду на це, задля залучення внутрішньо переміщених осіб до підприємницької діяльності актуальним є доповнення чинної практики надання допомоги по безробіттю відповідними підставами для переселенців та внесення певних змін у зазначений порядок, відповідно до яких спрощувалася б процедура надання допомоги внутрішньо переміщеним особам для організації підприємницької діяльності.

Якщо розглядати можливості для розвитку напряму «самозайнятість та мікропідприємництво», то необхідно зупинитися на аналізі основних проблем, з якими стикаються ВПО-підприємці, а саме:

- відсутність досконалої процедури реєстрації, яка не дає можливості адаптуватися та продовжити підприємницьку діяльність на новому місці;

- неспроможність мікро- та малого бізнесу самостійно адаптуватися у приймаючих громадах за умов частково або повного знищення основних

фондів, устаткування, відсутності клієнтської бази;

– ігноруванням потреб та проблем підприємств та підприємців, які евакуювались із зони АТО або вимушені були припинити свою діяльність, тому що основна увага в державних програмах та законодавчих актах приділена внутрішньо переміщеним особам та вирішенню низки соціальних питань;

– інституційна політика є неадекватною відносно переміщеного бізнесу: немає зацікавленості держави в евакуюванні підприємств, відсутня регуляторна політика фінансово-кредитного ринку по відношенню до підприємців – ВПО, не передбачено програм підтримки підприємництва;

– неможливість отримання кредитування на відновлення діяльності та обмежений доступ до фінансових ресурсів;

– соціально-психологічні проблеми особистого характеру (рис. 1).

На думку Джабраїлова Р.А. та Новікової В.С. [5], із метою економічної підтримки переселенців питання про порядок та спосіб надання такої підтримки доцільно розглядати в контексті підвищення економічної самодостатності не тільки внутрішньо переміщених осіб, а також території – адміністративно-територіальної одиниці, де здійснюватиметься економічна діяльність указаних осіб.

За даного підходу досить вірним є поєднання різних форм і методів економічної підтримки ВПО: міжнародних державних та суспільних джерел надходження коштів; поєднання різних форм економічної підтримки; поєднання громадських та державних форм контролю цільового використання грошових коштів тощо. Для цього необхідно розробити та впровадити зміни в законодавстві для вирішення таких завдань: зміни в банківському, фінансовому законодавстві з метою забезпечення можливості міжнародним гуманітарним та благодійним організаціям, екстериторіальним організаціям надавати адресу допомогу конкретно громадянам-переселенцям, створеним ними формам малого

переселенцям, створеним ними формам малого

Рис. 1. Основні проблеми в адаптації та розвитку вимушено переміщеного бізнесу та шляхи їх вирішення

Джерело: розроблено автором

та мікробізнесу: фізичним особам – підприємцям, приватним підприємствам, товариствам з обмеженою відповідальністю за критеріями, розробленими такими надавачами допомоги; зміни в законодавстві про громадські організації, благодійні організації з метою забезпечення їм можливості здійснювати надання економічної підтримки переселенцям із поєднанням її надходження як із внутрішньодержавних джерел, так і з міжнародних; зміни в законодавстві про державне управління та місцеве самоврядування з метою забезпечення органам місцевого самоврядування можливості залучати міжнародні та закордонні грантові, кредитно-фінансові та інші форми економічної підтримки з обов'язковою умовою їх прозорості [5].

Зазначене сприятиме підвищенню взаємодії між різними рівнями управління, громадянами, господарськими одиницями, організаціями та іншими інституціями, призведе до розширення функцій місцевого самоврядування, децентралізації та сприятиме економічному розвитку конкретних територій та адміністративно-територіальних одиниць, керівництво яких ефективно працюватиме над поставленими питаннями.

Окремо необхідно розглянути проблеми соціально-психологічного характеру, що передують низькому рівню підприємницької діяльності ВПО.

Узагальнюючи основні фактори, що нині перешкоджають підприємницькій діяльності ВПО, визначені основні з них: відсутність схем оподаткування, сприятливих для започаткування бізнес-ініціатив, відсутність державної підтримки на ринку фінансово-кредитних послуг, а також складні процедури реєстрації.

Проблеми внутрішньої міграції у світі стоять дуже гостро, тому актуальним є запозичення окремих технологій та управлінських підходів міжнародного досвіду щодо підтримки підприємців – ВПО. Наприклад, керівництво

Хорватії, яка також мала проблеми із внутрішньою міграцією внаслідок воєнних дій. Зіткнувшись із проблемою міграції бізнесу та неможливістю повного швидкого відновлення на новому місці переселення, було розроблено основні заходи щодо адаптації підприємництва, а саме:

- звільнення від імпортного мита;
- інвестиційний податковий кредит (сума інвестицій (5%), яка вираховується з податку на прибуток);
- прискорена амортизація (дає змогу інвестору окупити інвестиційні вкладення й отримати певний прибуток до того, як його товар застаріє, втратить новизну і попит на нього різко скоротиться, що веде до збільшення інвестицій);
- зниження податку на прибуток для підприємств, які займаються професійною підготовкою працівників (5–10% від оподаткованого доходу);
- звільнення від податку на корпоративний капітал (перші п'ять років), а в подальшому його зниження на 50%.

Запозичення та впровадження досвіду пільгового режиму для підприємців – ВПО Хорватії в Україні не тільки дасть імпульс розвитку регіонів нової дислокації, а й за вчасного контролю може залучати до регіонів підприємців із суміжних галузей економіки, у процесі чого відбудеться комплексний розвиток та оптимальний розподіл виробничих потужностей. При цьому фінансові та податкові пільги відіграють якщо не першорядну роль, то виступають важливим стимулом для розвитку діяльності в даних територіальних утвореннях.

Проблеми внутрішньо переміщеного підприємництва в державі мають другорядний ступінь важливості, як зазначалося вище, насамперед прийняте рішення соціального забезпечення ВПО, що, на нашу думку, є досить вірним. Однак повністю ігнорувати питання бізнесу, евакуйованого з окупованих територій, неможливо. За період з 2014 по квітень 2016

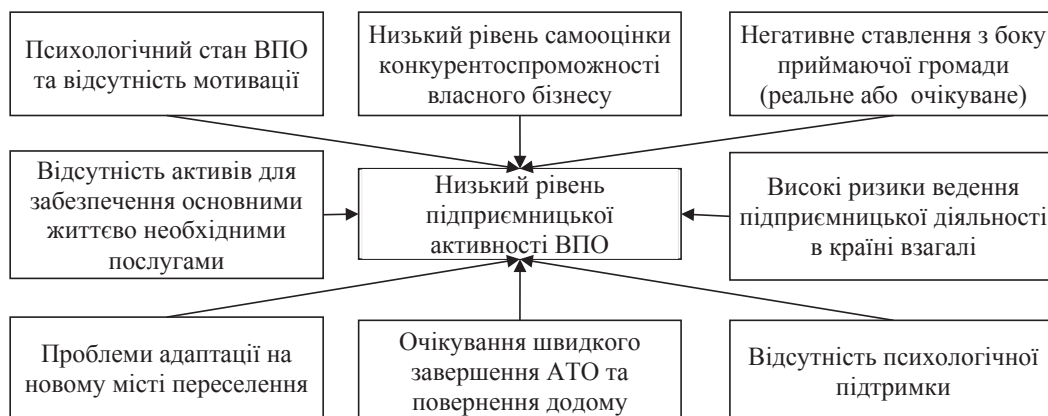

Рис. 2. Соціально-психологічні проблеми бізнесу, вимушено переміщеного із зони АТО

р. для фізичних осіб – підприємців (ФОП) із зони АТО було розроблено особливий порядок оподаткування і подання звітності, для них увели мораторій на нарахування пені та штрафів за кредитними договорами і заборону на перевірки, визначили правила проведення реєстраційних дій, продовжили строк дії ліцензій і передбачили звільнення від сплати ЄСВ. Діятимуть особливі умови в період проведення АТО – із 14 квітня 2014 р. і до її завершення відповідно до Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» [6] (населені пункти, що належать до зони АТО, визначаються відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України» № 1275-р [7]).

Проте в деяких ФОП існує ймовірність несвоєчасно сплатити податки і збори або відсутність можливості сплати. Вони мають право на відстрочення цих зобов'язань. Податковий борг, що виник унаслідок обставин непереборної сили, може бути списаний як безнадійний. Для цього потрібно звернутися з письмовою заявою до контролюючого органу за місцем обліку такого боргу або місцем обліку платника. У заяві слід вказати суми податків і зборів, що підлягають списанню. Порядок списання безнадійного податкового боргу платників податків затверджено Наказом Міністерства доходів і зборів України «Про затвердження Порядку списання безнадійного податкового боргу платників податків» № 577 [8].

Поки триває АТО, підприємці, які здійснювали або продовжують здійснювати діяльність на її території, звільняються від:

- сплати за користування земельними ділянками державної та комунальної власності. При цьому податкові пільги, порядок і підстави для їх надання встановлюють винятково Податковий кодекс і рішення місцевих органів влади відповідно до Податкового кодексу України (ПКУ) [9]. Але відповідно до пропозиції впровадження даної пільги, не відкоригована ПКУ та зміни не внесено;

- орендної плати за користування державним і комунальним майном (Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» [6]);

- зобов'язань щодо нерухомого майна підприємців, як і звичайних громадян, яке розташоване на території проведення АТО та перебуває в іпотеці відповідно до Закону України «Про іпотеку» [10].

Однак беручи до уваги всі пільги для ФОП-переселенця, необхідно зазначити, що практично в усіх законодавчих актах досить двобоко прописано можливість повного списання, наприклад ЄП

та ЄСВ, для підприємців після закінчення АТО: з одного боку, податківці звільняють від обов'язків зі сплати єдиного податку (ЄП) та єдиного соціального внеску (ЄСВ), з іншого – дають зрозуміти, що ще не вирішили, стягнути чи пробачити борги після закінчення АТО. До речі, щодо ЄП можуть стягнути борг, який накопичився за період не більше 1 095 днів, а от щодо ЄСВ такого строку давності немає [11].

Досить стороння участь органів державного управління прослідковується у питаннях регулювання діяльності підприємців – ВПО. Це пов'язано з тим, що не ведеться статистичний аналіз кількості реально переміщеного бізнесу, і, відповідно, його основні потреби та проблеми не мають кількісного та якісного виміру. Отже, кількість ВПО-підприємців нині не встановлена і держава не може планувати заходи їх підтримки. Відповідно, встановити точний масштаб проблеми підтримки підприємницької діяльності ВПО статистично практично неможливо. Навіть дані щодо регіонального розподілу підприємців із числа ВПО відсутні.

Беручи до уваги практичну відсутність державного регулювання та державної підтримки вимушено переміщеного підприємництва, найбільш поширеним варіантом розвитку для даної категорії стають міжнародні організації, а саме: міжнародні конкурси на здобуття малих грантів, тренінгові навчання, консультації, отримання бізнес-грантів та регіональні програми підтримки самоорганізації та самозайнятості ВПО.

Найбільш популярним із вищезазначених напрямів підтримки підприємницьких ініціатив та можливості розвитку малого бізнесу та самозайнятості ВПО стали міжнародні конкурси [12–18] на здобуття малих грантів для започаткування та/або відновлення підприємницької діяльності, метою яких є поліпшити життя внутрішньо переміщених осіб шляхом підтримки підприємницької діяльності та малого бізнесу.

Слід зазначити, що можливість самозайнятості переміщеного населення за допомогою міжнародної підтримки виконує одне з головних завдань державних органів захисту громадян від безробіття. У цьому напрямі реалізується цілий комплекс заходів з організації та підтримки самозайнятості: громадські роботи, соціальне підприємництво, тимчасова зайнятість, професійне навчання, гранти на організацію підприємницької діяльності. Дані заходи актуальні в міру зміни ступеня напруженості за регіональним принципом, тобто збільшення програм в областях із найбільшою кількістю зареєстрованих ВПО.

Висновки з проведеного дослідження. Досвід організації самозайнятості внутрішньо переміщених осіб можна в подальшому використовувати Державною службою зайнятості

в рамках регіональних програм за рахунок власних бюджетних коштів як додаткові міри у сфері сприяння зайнятості населення та захисту від безробіття, а також як соціальну підтримку громадян: випереджаюче професійне навчання працівників у разі загрози масового звільнення; організація громадських робіт, тимчасового працевлаштування, стажування з метою набуття досвіду роботи безробітних громадян, а також громадян, які шукають роботу, виключаючи випускників освітніх установ і працівників промислових підприємств і організацій; надання адресної підтримки громадянам у рамках державних цільових програм та інвестиційних проектів; сприяння розвитку малого підприємництва.

У цих умовах державне регулювання як механізм балансування та приведення інтересів підприємств-переселенців та підприємств, що постійно працюють на даній території, до загального знаменника має потребу в доповненні новими суспільними інститутами (громадськими організаціями ВПО та переміщених підприємств), що мають здійснювати регулюючий вплив на регіональні та загальнодержавний ринки з метою забезпечення узгодження інтересів усіх учасників ринку: держави, постійних виробників на зазначених територіях, переміщених виробників та їхніх споживачів. У ході конкретних дій буде відбуватися певне узгодження їх інтересів, цілей і методів регулювання. Слід констатувати, що внаслідок відсутності єдиної програми державної підтримки переміщених із зони АТО підприємств така форма, як самоорганізація, стає найбільш діючою. Однак є гостра необхідність у формуванні державних програм регулювання та стимулювання даних суб'єктів підприємницької діяльності для можливості раціонального використання їх потенціалу та недопущення масового закриття підприємств і, як наслідок, росту безробіття та можливості бізнес-міграції за межі країни.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Офіційний сайт Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
2. Тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.classes.ru/all-ukrainian/dictionary-ukrainian-explanatory-term-159723.htm>.
3. Закон України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 243 (зі змін. та допов.)
4. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України «Про надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності» від 15.06.2015 р. № 613 [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0821-15>.

5. Джабраїлов Р.А. Додаткові гарантії підтримки економічної активності внутрішньо переміщених осіб (переселенців) / Р.А. Джабраїлов, В.С. Новікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://samoorg.com.ua/blog/2015/10/28/dodatkovii-garantiyi-pidtrimki-ekonomichnoyi-aktivnosti-vnutrishno-peremishhenih-osib-pereselentsiv/>.

6. Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 02.09.2014 р. № 1669-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 44. – Ст. 2040 (зі змін. та доп.).

7. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України» від 2 грудня 2015 р. № 1275-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=248689029>.

8. Наказ Міністерства доходів і зборів України «Про затвердження Порядку списання безнадійного податкового боргу платників податків» від 10.10.2013 р. № 577 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkovozakonodavstvo/nakazi/62921.html>.

9. Податковий Кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/podatkovij_kodeks_ukraini.htm.

10. Закон України «Про іпотеку» від 05.06.2003 р. № 898-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 313 (зі змін. та доп.).

11. Що робити підприємцям-переселенцям, зареєстрованим в районі АТО, з безнадійним податковим боргом? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://perecelenec.com.ua/ua/novini/shhobobiti-pidpriyemcyam-pereselencyam-zareyestrovanim-v-raioni-ato-z-beznadijnim-podatkovim-borgom/>.

12. Навчальна програма ПРООН «Розвиток навичок підприємницької діяльності серед ВПО та місцевого населення Донецької та Луганської областей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vpo-study.org/>.

13. Міжнародний благодійний ФОНД «КАРІТАС УКРАЇНИ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ufb.org.ua/aboutus/kerivnuctvo/members/mbf_caritas_ukraine.htm.

14. Eastern Partnership Civil Society Forum [Electron resource]. – Access mode : <http://eap-csf.eu/en/news-events/news/2nd-call-for-project-proposals-under-eap-csf-re-granting-scheme/>.

15. Програма малих грантів фонду BEARR-2016: навчання біженців та внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bearr.org/the-bearr-trust-small-grants-scheme-2016/>.

16. Гранти від UNHCR [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unhcr.org.ua/uk/publikatsiji/sotsialna-dopomoga/2-uncategorised/1515-granti>.

17. Human rights foundation [Electron resource]. – Access mode : <http://www.uhrf.org/>.

18. Stabilization Support Services [Electron resource]. – Access mode : <http://www.stabilizationsupportservices.org/ukraine.html>.